

Anna Grochowska

Wewnętrzne zróżnicowanie językowe we Włoszech. Dialekty a język narodowy

Włoski język standardowy jako kod mówiony we Włoszech charakteryzuje się szczególnym aspektem funkcjonowania: prawie nikt, z wyjątkiem aktorów czy spikerów, nie posługuje się nim na co dzień i dla większości Włochów nie jest on językiem pierwszej socjalizacji. To odmiana regionalna języka włoskiego jest dominującym kodem komunikacyjnym. Każdy region dysponuje często nie jednym, ale kilkoma dialektami, które w połączeniu ze zitalianizowaną odmianą regionalną są podstawowymi narzędziami codziennej komunikacji nie tylko w relacjach rodzinnych, ale także w kontekstach oficjalnych.

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie wewnętrznego zróżnicowania językowego we Włoszech, ze szczególnym uwzględnieniem zjednoczenia Włoch w 1861 roku jako punktu zwrotnego we włoskiej polityce językowej.

Język a dialekt. Zakres pojęciowy

Analizę sytuacji językowej we współczesnych Włoszech należy poprzedzić uwagami dotyczącymi używanych w odniesieniu do włoskiej rzeczywistości terminów *język* i *dialekt*.

Na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto definicję języka w aspekcie socjolingwistycznym zaproponowaną przez Bruno Miglioriniego:

Język posiada status społeczno-kulturowy oraz polityczny gwarantowany przez państwo, jest nadrzędny w stosunku do innych systemów językowych, posiada skodyfikowaną normę uznaną i zaaprobowaną przez wspólnotę językową, posiada utrwaloną historycznie tradycję literacką, jest wykładany w szkołach, służy jako środek komunikacji ponadregionalnej we wszelkich przejawach życia społecznego¹.

¹ B. Migliorini, *Storia della lingua italiana*, Florencja, 1966, s. 43. „Una lingua gode di uno statuto socio-culturale e politico garantito da un ordinamento statale, possiede una codificazione riconosciuta e accettata all'interno e fuori dello Stato nazionale, incide sulla tradizione letteraria storicamente consolidata e affidata a istituzioni scolastiche, viene adottata come mezzo normale di comunicazione interregionale e in ogni settore di attività”.

Z takiego punktu widzenia język to także język narodowy, państwowy oraz standardowy.

Znany włoski językoznawca Tullio de Mauro definiuje dialekt jako „autonomiczny system językowy przypisany do danego obszaru geograficznego, używany w kontekstach określonych społecznie i kulturowo, a nieużywany w kontekstach oficjalnych i techniczno-naukowych. Dialekt jest podrzędny wobec drugiego systemu dominującego”². W przypadku dialektów włoskich nie jest możliwe określenie ani ich dokładnej liczby, ani też rozciągłości geograficznej, gdyż cechy językowe każdego dialektu wzajemnie się przenikają, tworząc w ten sposób kontinuum terytorialne.

Dzisiejsza sytuacja językowa Włoch nie ogranicza się jednak do podziału na język i dialekt. Ich bliskość i współistnienie doprowadziły do powstania tzw. dialektów zitalianizowanych, czyli regionalnych odmian języka włoskiego.

Próby określenia części składowych włoskiego repertuaru językowego podejmowało wielu językoznawców. Najczęściej powtarzający się schemat odzwierciedla podział Sobrero-Romanello³, który wyróżnia trzy odmiany (każda zróżnicowana na dwóch płaszczyznach – odmiana niska i wysoka):

- 1) język włoski standardowy
- 2) język włoski regionalny
- 3) dialekt

Spór o język, czyli jak mówić? (a raczej: jak pisać?)

Dialekty są głównymi bohaterami na kartach historii języka włoskiego. Pod koniec wieków średnich Włochy podzielone były na wiele feudalnych państewek, a część południowa oraz wyspy znajdowały się okresowo pod obcymi rządami. Mowy różnych zakątków półwyspu, które wieki wcześniej wykształciły się z łaciny w normalnym procesie dywergencji językowej, m.in. pod wpływem najazdów, obcych rządów oraz styku różnych kultur, zostały po raz pierwszy opisane przez Dantego Alighieri w jego dziele *De vulgari eloquentia*, w którym autor, wyróżniając się szczególną spostrzegawczością, opisuje zróżnicowanie językowe Italii wyznaczając czternaście głównych idiomów (zwanych „volgari” – łac. *vulgus*). W owym okresie na czoło wszystkich „volgari”

² T. De Mauro, *Grande dizionario italiano dell'uso*, Turyn, 1999, t. 2, s. 570: „il dialetto è il sistema linguistico usato in zone geograficamente limitate e in un ambito socialmente e culturalmente ristretto, divenuto secondario rispetto a un altro sistema dominante e non utilizzato in ambito ufficiale o tecnico-scientifico”.

³ L. Coveri, A. Benucci, P. Diadori, *Le varietà dell'italiano. Manuale di sociolinguistica italiana*, Rzym 1998, s. 12.

wysuwa się dialekt toskański typu florenckiego (język Dantego, Petrarcki czy Boccaccia), a w XIV wieku jego pozycję utwierdza świetność Florencji, która jest kolebką nie tylko najbardziej uzdolnionych osobistości ówczesnego świata artystycznego, ale także centrum ekonomicznym, społecznym i kulturowym całej Europy (rodzina Medyceuszy, bankierzy).

W XVI wieku „volgare” prześcignęło łacinę także w literaturze. Gdy okazało się że spełnia on kryteria języka literackiego, wysunęła się na pierwszy plan kwestia, której odmiany należałoby używać. Spośród trzech propozycji (model trzynastowieczny, model dworski oraz model toskański mówiony) najsilniej utwierdziła się ta pierwsza, której propagatorem był Pietro Bembo. Przewidywała ona naśladowanie modeli trzynastowiecznych, czyli Boccaccia i Petrarcki, oraz podkreślała artystyczną stronę języka, skierowaną wyłącznie do ludzi kultury, artystów oraz uczonych. Niemniej jednak wydarzenie to jest bardzo ważne w historii języka włoskiego, gdyż uświadamia różnicę pomiędzy językiem literackim, pisanym, używanym w konwersacji jedynie wśród intelektualistów, który opiera się na naśladowaniu pisarzy klasycznych, a więc jest skostniały, niepodlegający ewolucji, zahibernowany, a językiem mówionym, który nieustannie się zmienia. Jeszcze do niedawna włoski model literackiego języka pisanego zachowywał nadmiar form morfologicznych i leksykalnych, ponieważ nie doszło do naturalnej selekcji czy dopuszczenia procesów ekonomii języka, jakie zwykle zachodzą w języku, który jest powszechnie używany, czego najlepszy przykład stanowi dyglosja pomiędzy dialektami a włoskim językiem pisanym (dialekt toskański typu florenckiego), towarzysząca społeczeństwu włoskiemu aż po okres zjednoczenia Włoch, a nawet i dłużej.

„Język to dialekt, który zrobił karierę”⁴

Nowe ideały epoki Romantyzmu postrzegają język jako narzędzie społeczne niezbędne do komunikacji werbalnej oraz pisemnej. W tym okresie dialekty były uważane za odzwierciedlenie tradycji i myśli ludzi, którzy się nimi posługują. Na horyzoncie pojawia się Alessandro Manzoni, jeden z najsłynniejszych pisarzy włoskich, którego twórczość literacka naznaczona jest w sposób emblematyczny refleksją oraz poszukiwaniem odpowiedniej formy językowej. Manzoni wpisuje się w krąg romantyków uważających, że to właśnie dialekt jest językiem „żywym i prawdziwym”. Przez wiele lat oddaje się poszukiwaniom języka dla swojej powieści *Narzeczeni*, celowo odrzucając rodzimy dialekt mediolański, aby rozpowszechnić dzieło w całym Włoszech, trafiając do czytelników pochodzących ze wszystkich regionów, a nie ograniczyć się jedynie do mediolańskiego obszaru językowego. Trzy opracowania

⁴ G. Berruto, *Fondamenti di sociolinguistica*, Rzym–Bari 1995, s. 225.

powieści odzwierciedlają rozważania teoretyczne dotyczące języka oraz poszukiwanie idealnej formy: *Fermo i Lucia* (1823), gdzie znaleźć można wyrażenia tokańskie, lombardzkie, zapożyczenia z języka francuskiego oraz łaciny – rezultat jednak nie zadowolił autora; *Narzeczeni* (1827), gdzie nie pojawiają się już ani zapożyczenia z innych języków, ani z dialektów, a autor posługuje się literacką odmianą dialektu tokańskiego; w latach 1840–1842 zostaje opublikowana ostatnia wersja powieści, a Manzoni opowiada się za językiem wykształconych florentczyków, stawiając na naturalność i ekspresyjność języka mówionego. Odrzuca literacką wizję języka i zmierza ku problemowi całej społeczności włoskiej – uważa, że należy szukać języka, który stałby się narzędziem komunikacji Włocha z Włochem.

Rewolucja Manzoni miała na celu zbliżenie odmiany pisanej i mówionej języka, a także obudzenie kolektywnej świadomości, że język jest narzędziem całego społeczeństwa, a nie – jak było do tej pory – wybranych warstw społecznych. Ów projekt realizuje Manzoni rękami komisji Broglio⁵. W sprawozdaniu napisanym przez Manzoni do ministra Emilio Broglio pt. *O Jedności języka i o sposobach jego rozprzestrzeniania*⁶ autor opowiada się za koniecznością przyjęcia jednego języka (dialektu florenckiego), co pozwoli Włochom mieć język wspólny⁷. Na propozycje rozprzestrzeniania „wspólnej mowy” składają się także: redakcja słownika dialektu tokańskiego (zostaje opublikowany *Nowy słownik języka włoskiego według użycia florenckiego*⁸), redakcja słowników różnych dialektów, przeniesienie nauczycieli tokańskich do szkół na terenie całego półwyspu, aby nauczali języka włoskiego oraz przyjęcie nauczycieli z innych regionów w Toskanii, aby sami nauczyli się „nowej mowy”.

Próby Manzoni nie przyniosły jednak oczekiwanych efektów ze względu na zbyt wielkie zróżnicowanie kulturowe, rozbieżność mentalną, różnorodność sposobu życia i obyczajów panujących w Italii w okresie tuż po zjednoczeniu.

Teorie Manzoni znalazły przeciwnika w osobie językoznawcy Grazia-dio Isaia Ascoli⁹, który na podstawie analizy różnic historycznych pomiędzy

⁵ 14 stycznia 1867 roku została powołana przez ministra edukacji Emilio Broglio komisja, której zadaniem było rozprzestrzenianie na terytorium kraju „dobrego języka i dobrej wymowy”. Prezydentem generalnym komisji był Alessandro Manzoni.

⁶ *Dell'Unità della lingua e dei mezzi di diffonderla*.

⁷ „[...] l'accettazione e l'acquisto dell'idioma fiorentino sia il mezzo che possa dare di fatto all'Italia una lingua comune” (B. Migliorini, *op.cit.*, s. 615).

⁸ *Novo Vocabolario della lingua italiana secondo uso di Firenze*.

⁹ Jak podaje B. Migliorini, Ascoli wypowiada się na temat teorii Manzoni na łamach swojego czasopisma „Włoskie Archiwum Glottologiczne” („Archivio Glottologico Italiano”) opublikowanego na początku 1873 roku, przy okazji wydania słownika *Novo Vocabolario della lingua italiana secondo uso di Firenze* (B. Migliorini, *op.cit.*, s. 617–621).

Włochami a Niemcami czy Francją dochodzi do wniosku, że język narodowy powinien być efektem narodzin drogą naturalnej ewolucji, że powinien zostać poczęty z prawdziwej wspólnoty narodowej, otwartej na rewolucję cywilizacyjną, wrażliwej na postęp naukowy i wolnej od retoryki, a nie powstać poprzez narzucenie języka, którego wszyscy mają używać. Należy rozpowszechnić język narodowy, lecz nie pod postacią kruczkat przeciwko dialektom, które są podstawą kultury narodu włoskiego.

Zjednoczenie Włoch a zjednoczenie językowe

Pierwszy oficjalny spis ludności, który odbył się w 1861 roku w świeżo zjednoczonym państwie, wykazał, że 78% Włochów to analfabeci¹⁰. De Mauro postanowił sprawdzić, ile osób we Włoszech mówiło w języku włoskim w momencie zjednoczenia politycznego w 1860 roku, i opublikował wyniki badań w swojej książce *Historia językowa zjednoczonych Włoch* (pierwsze wydanie 1963). De Mauro wyszedł od założenia, że wszyscy mieszkańcy Toskanii i Rzymu posługiwali się jakąś odmianą włoskiego, niekoniecznie literacką, i że w pozostałej części kraju język włoski znały tylko osoby potrafiące czytać i pisać. Przeprowadziwszy dokładną i systematyczną analizę dostępnych dokumentów, doszedł do wniosku, że w 1860 roku 2,5% Włochów znało język włoski, a dokładniej: na 25 000 000 osób zamieszkujących Półwysep 600 000 mówiło po włosku.

Inny językoznawca, Arrigo Castellani, jeden z najwybitniejszych specjalistów od dawnego dialektu tokańskiego oraz zagorzały purysta, przyznał, że kiedy jego studenci, rok po roku, na egzaminie z historii języka przedstawiali mu wyżej wymienione dane, poczuł się tak zraniony i obrażony, że postanowił sam przeanalizować cały materiał. Pomimo całego jego wysiłku wynik badań nie przekroczył jednak 10%¹¹.

Proces italianizacji polegał początkowo na porzuceniu dialektu na korzyść regionalnych odmian języka włoskiego, a następnie na zamiennym użyciu języka włoskiego i dialektu jako dwóch kodów używanych w różnych sytuacjach komunikacyjnych.

Jak podaje de Mauro¹², różne czynniki, głównie natury społeczno-ekonomicznej, miały wpływ na zjednoczenie językowe Włoch:

Rewolucja przemysłowa i migracje wewnętrzne. Rozwój różnych gałęzi przemysłu i powstanie nowych miejsc pracy obudziło procesy migracji wewnętrznej. Na początku XX wieku odnotowano znaczny wzrost

¹⁰ T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Rzym–Bari 2002, s. 36.

¹¹ G. Lepschy, *Nuovi Saggi di linguistica italiana*, Bolonia 1989, s. 27.

¹² T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, s. 51–126.

populacji miejskiej na niekorzyść wsi, rozrosły się miasta przemysłowe, takie jak Turyn, Mediolan, Genua, a także miasta charakteryzujące się silną siecią sektora usługowego, takie jak Rzym. Życie w mieście pomogło w poszerzaniu horyzontów, docenieniu możliwości szkolnictwa oraz wzbogaceniu kontaktów społecznych. Z punktu widzenia językowego formą coraz częściej używaną stał się język miasta, odmiany wiejskie odeszły w cień, a użytkownik przygotowywał się do następnego etapu: przejścia na język włoski.

Emigracja, która dotknęła Włochy na przełomie XIX i XX wieku, przyczyniła się do zmniejszenia liczby analfabetów w kraju, poprawy sytuacji ekonomicznej i docenienia przez emigrantów znaczenia edukacji, zwłaszcza po powrocie do ojczyzny.

Wprowadzenie obowiązku edukacji w 1863 roku miało wpływ nie tyle na rozprzestrzenianie się samego języka włoskiego, co jego odmian regionalnych.

Biurokracja. Rozrastająca się sieć urzędów stawia na komunikację w jednym, wspólnym dla wszystkich języku standardowym.

Wojsko. Jak pisze de Mauro, „w czasie I wojny światowej, kiedy spotkały się osoby mówiące różnymi dialektami, po raz pierwszy zarysował się zjednoczony i narodowy język, pełen regionalizmów, ale już nie regionalny”¹³.

Wraz ze wzrostem czasu wolnego, dochodów i wykształcenia, do rozpowszechnienia się języka włoskiego przyczyniła się **prasa** (pod koniec XIX wieku powstają pierwsze gazety o zasięgu narodowym, a na początku XX pojawiają się takie tytuły jak „La Stampa” czy „Corriere della Sera”).

Środki masowego przekazu (kino, radio i telewizja) przyśpieszają proces unifikacyjny języka. Sytuacja językowa Włoch ulega radykalnej zmianie przede wszystkim dzięki kinie (neorealizm podkreśla opozycję pomiędzy dialektem a językiem) oraz telewizji i radiu, które docierają do najniższych klas społecznych.

¹³ *Ibidem*, s. 108.

Mussolini a dialektofobia, czyli polityka językowa w okresie faszyzmu

Tak jak zjednoczenie Włoch przyczyniło się do rozprzestrzenienia języka włoskiego na całym obszarze półwyspu i ustanowienia standardowego języka narodowego, którym posługiwałby się cały naród, tak okres faszyzmu przyczynił się do tego, że dialekt stał się tematem tabu.

Faszyzm charakteryzował się puryzmem językowym, zwłaszcza w stosunku do dialektów uznawanych przez niego za pozostałość biednego świata, którego należy się wstydzić, oraz do zapożyczeń z języków obcych (głównie z angielskiego i francuskiego) w użytkowaniu publicznym. Stawiał na alfabetyzację całego narodu włoskiego, eliminując jakiegokolwiek zapożyczenia i regionalizmy oraz zakazując użycia dialektu w jakichkolwiek kontekstach oficjalnych. Pierwszymi działaniami w tym kierunku było wydanie podręczników i gramatyk (prawie wszystkich opublikowanych między 1924 a 1925 rokiem), które normalizowały kwestię tłumaczenia z dialektu na język włoski. Działanie to stawiało dialektofobów w sytuacji, w której nauka języka włoskiego nie różniła się niczym od nauki jakiegokolwiek innego języka obcego, a także zmuszało ich do jeszcze głębszej refleksji nad własnym dialektem, nad jego strukturą i działaniem. Od 1931 roku zaczynają mnożyć się ustawy i rozporządzenia zakazujące użycia dialektów oraz zapożyczeń w różnych dziedzinach życia kulturowego i publicznego (szyldy, etykiety na produktach, reklamy, nazwy firm), a w 1940 roku zostaje ustanowiona, na wyraźne życzenie ministra spraw wewnętrznych, specjalna komisja zajmująca się **włoskością języka**. Począwszy od 1931 roku, kiedy wchodzi zakaz użycia dialektów w przekazie pisanim, szerzy się kontrola językowa środków masowego przekazu ze strony reżimu¹⁴.

Używanie dialektu staje się grzechem, a następnie przestępstwem. Poza murami własnych domów dialekt jest swego rodzaju upokorzeniem dla całej rodziny. Szkoła karze uczniów, którzy nie mówią po włosku, a rodzice robią wszystko, aby oddalić dzieci od ich naturalnego języka. Jednym z przejawów polityki faszyzmu przeciwko dialektom są losy reformy programów ministerialnych *Od dialektu do języka włoskiego* dla szkół podstawowych wprowadzonych przez Lombardo Radice, która w latach 1922–1924 dopuściła użycie odmian regionalnych w tekstach dydaktycznych, tak aby respektować różnice regionalno-kulturowo-historyczne Włochów – polityka faszystowska zmodyfikowała je do tego stopnia, że ślad po innowacyjnych zawartościach zniknął razem z jakimikolwiek pozytywnymi odczuciami w stosunku do dialektu.

¹⁴ G. Klein, *La politica linguistica del fascismo*, Bolonia 1986, s. 113–130.

Podczas gdy język włoski rozprzestrzenia się i nabiera coraz to pozytywniejszych konotacji, dialekt staje się synonimem wulgarności i obsceniczności, nie zważając na rzeczywiste znaczenie wypowiedzianych słów.

Kto, z kim i gdzie mówi w dialekcie?

Dialekt używany jest w przypisanych kulturowo i społecznie kontekstach. Użycie języka włoskiego w stosunku do dialektów cały czas rośnie, choć dzisiaj wzrost ten jest o wiele powolniejszy niż w latach 1987–1995. Coraz rzadziej zdarza się wyłączone użycie dialektu i odbija się to na wzroście zamiennego użycia obydwu kodów, co z kolei staje się nieodłączną częścią repetytorium językowego Włochów.

Warto zapoznać się ze stanem dzisiejszym. Ostatnie badania przeprowadzone przez Włoski Urząd Statystyczny ISTAT dotyczące użycia języka i dialektu pochodzą z 2000 roku¹⁵. W badaniu wzięło udział 20 tys. rodzin, czyli razem około 55 tys. osób. Badanie polegało na wskazaniu, której odmiany językowej używa się w kontaktach z rodziną, przyjaciółmi i nieznanymi. Wynika z niego, że użycie języka włoskiego w kontaktach z rodziną zadeklarowało 44,1% badanych (23 miliony 870 tys.), w kontaktach z przyjaciółmi liczba nieznacznie wzrasta do 48%, a w kontaktach z nieznanymi mamy do czynienia ze zdecydowaną liczbą badanych – 72,7%. Naprzemiennie użycie języka włoskiego i dialektu we wszystkich trzech kontekstach przedstawia się następująco: w rodzinie używa ich 32,9% osób, w kontaktach z przyjaciółmi – 32,7%, a w kontaktach z nieznanymi – 18,6%. Dialektu w rodzinie używa 19,1% Włochów (10 milionów 341 tys. osób), w relacjach z przyjaciółmi liczba ta spada do 16%, a w kontaktach z nieznanymi – do 6,8%. Podsumowując, 92,3% Włochów (w 1995 roku było ich nieznacznie mniej, bo 91,5%) używa wyłącznie języka włoskiego bądź używa go naprzemiennie z dialektem w przynajmniej dwóch z przeanalizowanych kontekstów. Liczba osób używających wyłącznie dialektu bądź zamiennie dialektu i języka włoskiego w przynajmniej jednym z trzech wyżej wymienionych kontekstów od 1995 roku pozostaje bez zmian (56,1%). Spadek użycia dialektu rekompensowany jest przez użycie zamiennie języka i dialektu. Wyłącznie dialektu we wszystkich trzech kontekstach używa 6% badanych.

Użycie wyłącznie języka włoskiego we wszystkich kontekstach, o których tu mowa, zmniejsza się wraz z przybywaniem lat u obywateli, począwszy od 6,4% dzieci, które w rodzinie mówią wyłącznie w dialekcie, do 40,1% osób powyżej siedemdziesiątego roku życia. Różnice pokoleniowe w używaniu języka włoskiego i dialektu nasilają się od czasu pokoleń zalfabetyzowanych w czasie dwudziestolecia międzywojennego.

¹⁵ *Lingua italiana e dialetti in Italia, statistiche in breve del 12 marzo 2002, www.istat.it.*

Wybór pomiędzy językiem a dialektem zależy także od płci: kobiety wykazują większe skłonności do wyrażania się w języku włoskim w rodzinie (45,7% kobiet, 42,5% mężczyzn), wśród przyjaciół (51,1% kobiet, 44,7% mężczyzn). Różnica pomiędzy kobietami i mężczyznami w tym wypadku jest najbardziej widoczna wśród ludzi młodych, natomiast z wiekiem zmniejsza się, aż do kompletnego zaniknięcia.

Wśród mężczyzn przeważa użycie zamienne języka włoskiego i dialektu, szczególnie w kontaktach z przyjaciółmi (35,1% w stosunku do 30,6% kobiet), i w tym wypadku największe różnice między kobietami i mężczyznami odnotowują się do 34 roku życia. Użycie dialektu znacznie wzrasta wraz z wiekiem zarówno u mężczyzn jak i u kobiet i w kontekście rodzinnym: po przekroczeniu 75 roku życia dochodzi nawet do 40,1%.

Można więc wnioskować, że dialekt zna 52% Włochów, jednak znajomość ta różni się w zależności od pokolenia: w rodzinie dialektu używa 30,3% dzieci pomiędzy 6 a 10 rokiem życia, 38,7% pomiędzy 11 a 14 rokiem życia, 43% osób w wieku 15–24 oraz 70,2% osób, które ukończyły 70 lat.

Język włoski i dialekt w konwersacji, czyli jak się rzecz ma w praktyce

We włoskiej rzeczywistości język i dialekt współistnieją obok siebie i można założyć, że przeciętny Włoch ma do dyspozycji w swoim repertuarze językowym zarówno język włoski, jak i jego odmianę dialektalną. Każdy posiada inną kompetencję w tym zakresie, mimo to jest jednak w stanie używać obu odmian (w sposób aktywny lub pasywny). W różnych sytuacjach komunikacyjnych przeciętny użytkownik języka włoskiego musi dokonać wyboru, którego z dwóch kodów, które ma do dyspozycji, użyje, nie wykluczając, że może użyć obydwu w tym samym czasie, w zależności od tego, w jakiej sytuacji się znajduje i kim jest rozmówca. Mimo to, zasady używania zamiennego języka i dialektu rządzą się swoimi regułami, które zapewniają jego optymalne działanie:

- 1) użycie naprzemiennie dwóch kodów następuje wtedy, gdy osoba używa dwóch różnych kodów w dwóch różnych sytuacjach językowych, np. w pracy i w domu;
- 2) zamiana kodu następuje wtedy, kiedy w trakcie konwersacji w jednym kodzie mówiący przechodzi na drugi kod, ponieważ czynniki komunikacji uległy zmianie, np. dołącza nowy rozmówca, dochodzi do zmiany tematu czy zmienia się rejestr¹⁶.

¹⁶ A. Sobrero, A. Miglietta, *Introduzione alla linguistica italiana*, Rzym–Bari 2009, s. 168.

9We włoskiej rzeczywistości językowej wyróżnia się trzy sposoby zmiany kodu: *code-switching*, *code-mixing*, *zapożyczenie*¹⁷.

Code-switching polega na naprzemiennym użyciu dwóch kodów językowych w obrębie tej samej sytuacji komunikacyjnej. Dochodzi do niego zawsze na granicy pomiędzy jednym zdaniem a drugim. W odniesieniu do włoskiej rzeczywistości językowej może charakteryzować się też *nierównością kompetencji* – mówiący zaczyna konwersację w jednym kodzie, jednak zorientowawszy się, że nie posługuje się nim wystarczająco dobrze, przechodzi na drugi (w tym przypadku na dialekt). *Code-switching* używany jest też w celu zasignalizowania początku lub końca opowiadanego wydarzenia bądź historii, w ramach wtrącenia czy komentarza, a także jako przerywnik.

Code-mixing polega na wymieszaniu dwóch kodów na wszystkich poziomach: fonologicznym, morfologicznym, syntaktycznym nawet w obrębie tego samego zdania. Przeciwnie do *code-switching*, przejście z jednego kodu na drugi nie jest w żaden sposób uwarunkowane, nie może być więc postrzegane jako nierówna kompetencja. Takie wymieszanie jest możliwe z powodu podobieństwa pomiędzy dwoma kodami, dialektem i językiem włoskim, tak więc każdy element jednego jest teoretycznie możliwy do zastąpienia przez odpowiednik pochodzący z drugiego kodu. Spotyka się nawet formy, które nie przypominają ani dialektu, ani języka włoskiego, a są zitalianizowaną formą dialektu bądź zdialektalizowaną formą języka włoskiego.

Zapożyczenie polega na przejściu słowa z jednego kodu do drugiego na poziomie leksykalnym. W języku włoskim natknąć się można na wiele przypadków zapożyczeń koniecznych z dialektu, to znaczy takich, które nie mają swojego odpowiednika w języku włoskim. Dotyczy to przede wszystkim nazw kulinarnych czy przydomków.

Warto też wspomnieć że obok sytuacji, kiedy wyraz pochodzący z dialektu nie odnajduje odpowiednika w języku włoskim, istnieje też zjawisko zupełnie odwrotne, czyli kiedy jeden wyraz ma zupełnie inne odpowiedniki powszechnie używane w innych regionach (tzw. synonim terytorialny), bądź też ten sam wyraz zmienia diametralnie znaczenie w zależności od miejsca, w którym się znajdujemy (tzw. homonim terytorialny).

Szwajcarski naukowiec, Robert Rüegg, który jako pierwszy zajął się badaniem synonimów terytorialnych, w 1956 roku wręczył 124 osobom pochodzącym z 54 prowincji włoskich listę, na której znajdowały się 242 słowa i poprosił, aby każda z osób wpisała jakie zna odpowiedniki i którego z nich używa na co dzień. Jedno z 242 słów okazało się takie samo w 54 prowincjach: „caffè forte”, które w języku włoskim mówionym to po prostu „espresso”.

¹⁷ *Ibidem*, s. 168–171.

Podsumowanie

Analiza dzisiejszego repertorium językowego Włoch upoważnia do posługiwania się następującym schematem:

- język włoski ogólny, standardowy, narodowy;
- język włoski regionalny, odmiana mówiona w różnych regionach, zróżnicowany terytorialnie głównie na poziomie fonologicznym, jest wynikiem interferencji między odmianą literacką a różnymi dialektami;
- dialekt – terytorialna odmiana językowa, niezależna od języka narodowego, posiadająca odrębne cechy strukturalne, własną historię; dialekt posiada inny zakres funkcjonalny w stosunku do języka, a jego prestiż zazwyczaj jest niższy.

Zjednoczenie Włoch w 1861 roku oraz jego następstwa przyczyniły się do odwrócenia sytuacji językowej we Włoszech. Sytuacja, w której język włoski i dialekt znajdowały się na przeciwległych biegunach komunikacji (kto mówił w dialekcie, z reguły nie znał języka włoskiego), przekształciła się w dyglosję – używanie zarówno języka, jak i dialektu przez tę samą osobę, ale w różnych sytuacjach komunikacyjnych, a następnie w bilingwizm, to znaczy funkcjonowanie języka i dialektu jako alternatywnych kodów, które pozwalają użytkownikom komunikować się we wszystkich rejestrach językowych własnego repertorium. Według znanego dialektologa, Corrado Grassi, większość populacji Włoch to użytkownicy języka włoskiego, posiadający bierną kompetencję jakiegoś dialektu, który uważany jest za hierarchicznie podporządkowany językowi narodowemu oraz używany w innych kontekstach społeczno-funkcjonalnych.

Znaczna fragmentacja językowa dialektów istnieje do dzisiaj, a wraz z nią kontinuum terytorialne. Mamy do czynienia również ze zjawiskiem kształtowania się wspólnej podstawy językowej, którą stanowią odmiany regionalne języka. Rozpowszechnienie języka włoskiego jest jednak zjawiskiem, które, obserwując dzisiejszą politykę, ekonomię, media, częste przemieszczanie się osób oraz dość wysokie warunki życia, nie ulegnie zmianie. Pozostaje jednak fakt, że rozpowszechnia się nie język standardowy, czyli język literacki pisany, a język powszechny – „italiano dell'uso medio”, jak go nazwał Francesco Sabatini¹⁸, bądź „neostandard”¹⁹, jak podaje Gaetano Berruto – ubarwiony regionalnymi cechami fonologicznymi.

¹⁸ F. Sabatini, *L' „italiano dell'uso medio”: una realtà tra le varietà linguistiche italiane*, w: *Gesprochenes Italienisch in Geschichte und Gegenwart*, pod red. G. Holtus, E. Radtke, Tübingen 1985.

¹⁹ G. Berruto, *Sociolinguistica dell'italiano contemporaneo*, Rzym 1987.

**Linguistic diversification in Italy:
Between Italian vernaculars and the national language**

SUMMARY

The article deals with the linguistic situation in Italy. The author presents the definition of language and the vernacular with respect to Italian linguistic reality, which is indispensable when analyzing the historical aspects of linguistic diversification. The political unification of Italy in 1861 was the turning point in the history of the Italian language and represents the first step on the long road to modern Italian. The article also offers a statistical outline of who uses dialects to communicate with whom, and finishes with an illustration of the role of dialects in daily conversation.

O Autorce

Anna Grochowska - doktorantka w Zakładzie Języka Włoskiego
Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jej zainteresowania
naukowe koncentrują się wokół współczesnego języka włoskiego oraz
jego przemian.

E-mail: grochowska.anna@yahoo.it